

Grędzik, Agnieszka

Oświata i szkolnictwo polskie na Białorusi 1989-2001

Dzieje Najnowsze 36/4, 221-225

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agnieszka Grędzik
Kielce

Oświata i szkolnictwo polskie na Białorusi 1989-2001

Zanim przedstawię moją pracę¹, poświęconą oświacie i szkolnictwu polskiemu na Białorusi w latach 1989-2001 chciałabym najogólniej ukazać społeczność polską na Białorusi, której ona dotyczy. Pozwoli to bowiem na lepsze zrozumienie jej problemu.

Polacy w tej republice stanowią największą polską mniejszość narodową poza granicami kraju. Po II wojnie światowej przez kilkadziesiąt lat nie mieli oni, niemal do końca istnienia Związku Sowieckiego, żadnej instytucji służącej zachowaniu ich własnej tożsamości narodowej. Było to wyrazem szczególnie nasilonej asymilacyjnej polityki władz tego państwa wobec polskiej mniejszości narodowej w tej republice. Dopiero znane zmiany polityczne w tym państwie, a następnie jego rozwiązanie w grudniu 1991 r. i powstanie niepodległych republik, w tym Białorusi, pozwoliły na zapoczątkowanie i rozwój tym ostatnim kraju polskiego życia społeczno-kulturalnego.

Najważniejszym jego przejawem w ciągu ostatnich kilkunastu lat stały się różnego rodzaju formy oświaty polskiej i częściowo szkolnictwa polskiego. Ich powstanie, rozwój i osiągnięcia pod względem zasięgu terytorialnego i liczebności, po kilkadziesiąt lat polityki wynarodowienia mniejszości polskiej, to zjawisko z każdego punktu widzenia: narodowego, kulturowego, prawnego i innych, bardzo interesujące. Na jego rozmiary wskazuje fakt, że w ostatnim czasie nauczanie polskie obejmuje ok. 22 tys. dzieci i młodzieży. Dotychczas nie było ono nigdzie, ani w Polsce, ani na świecie, przedmiotem pracy naukowej.

Celem pracy było ukazanie procesu tworzenia i rozwijania przez Związek Polaków na Białorusi oświaty i szkolnictwa polskiego w Republice Białoruś, w latach 1989-2001. Praca ukazuje jego różnorodne uwarunkowania: historyczne, polityczne, prawne i ekonomiczne, a także osiągnięcia, trudności i problemy w tej dziedzinie. Ukazanie wymienionych uwarunkowań wydawało się konieczne dla zrozumienia aktualnych problemów obecnego odrodzenia polskiego na Białorusi, którego najważniejszym przejawem jest oświata i szkolnictwo polskie w tym państwie.

Na pracę składają się dwie części: zasadnicza oraz *Aneks*. Zasadnicza część rozprawy zawiera XI rozdziałów. Cztery pierwsze rozdziały mają charakter wprowadzający. Może to bu-

¹ Autoreferat pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Romana Dzwonkowskiego SAC w Instytucie Socjologii Wydziału Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Recenzentami pracy byli: doc. dr hab. I. Kabzińska, prof. UMK, Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, i prof. zw. dr hab. M. Adamczyk, Instytut Pedagogiki UW. Rozprawa została obroniona w maju 2003 r.

dzić zdziwienie. Uzasadnia się to wyjątkowo złożonymi losami polskiej mniejszości narodowej na Białorusi, poczynając od wybuchu II wojny światowej w 1939 r., do późnych lat powojennych.

Dzieje Polaków na ziemiach północno-wschodnich II RP należących obecnie do Białorusi miały od 17 września 1939 r. wyjątkowo dramatyczny charakter. Konieczne było ich ukazanie dlatego, że do dziś rzutują one mocno na odradzanie się oświaty i szkolnictwa polskiego w tym kraju. Polacy w tym czasie przeżyli:

- okupację sowiecką (1939-1941), masowe deportacje i kolektywizację;
- okupację niemiecką (1941-1944) powodującą ogromne zniszczenia i również deportację na roboty do Niemiec;
- okres przejściowy, od powrotu Armii Czerwonej latem 1944 r. do początku lutego 1945 r., kiedy to w wyniku konferencji w Jałcie (4-11 III 1945 r.) ziemie północno-wschodnie II RP zostały włączone w granice ZSRS;
- masowe przesiedlenia do PRL i ruinę ekonomiczną spowodowaną kolektywizacją;
- dotkliwą likwidację i utratę inteligencji i ziemiaństwa.

W tejszej części pracy stosunkowo obszernie potraktowana została kwestia polskiego szkolnictwa w latach okupacji sowieckiej 1939-1941, tajnego nauczania polskiego w czasie okupacji niemieckiej 1941-1944 oraz szkolnictwa polskojęzycznego na Białorusi w latach 1944-1948. Zagadnienia te należą nadal do tzw. białych plam w historii polskiego szkolnictwa lat wojny i okupacji. Na marginesie pragnę dodać, iż o tajnym nauczaniu na Ziemiach Wschodnich II RP w latach 1941-1944 jak o „białej plamie” mówił m.in. w 1993 r. prof. Józef Krasuski podczas Zjazdu Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego w Warszawie. Dopiero ukazanie ww. zagadnień pozwala należycie zrozumieć zjawisko odradzania się w ostatnich latach oświaty polskiej na Białorusi oraz jego różne trudności i ograniczenia. Zasadnicza problematyka pracy zawarta jest w rozdziałach od V do XI. Ukazują one oświatę i szkolnictwo polskie w białoruskim systemie oświatowym i poza nim, problemy związane z nauczaniem polskim, dotyczące kadry nauczycielskiej, programów nauczania, pomocy dydaktycznych i inne. Początki oświaty polskiej datują się na końcowy okres istnienia ZSRS, tj. na lata 1988-1991. Momentem przełomowym stało się rozwiązanie ZSRS, które formalnie nastąpiło 26 XII 1991 r., i powstanie niezależnej Republiki Białoruś. W odrodzeniu oświaty polskiej w latach 1988-1991 ważną rolę odegrały pierwsze polskie stowarzyszenia społeczno-kulturalne i powstały w 1990 r. Związek Polaków na Białorusi.

Dopiero w efekcie zmian politycznych Polacy uzyskali możliwość odrodzenia własnej tożsamości narodowej, której najważniejszym i mającym najszerzy zasięg społeczny przejawem stała się odbudowa oświaty i szkolnictwa polskiego. Dzięki zawarciu w 1992 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś Traktatu o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy Polacy otrzymali możliwość tworzenia własnych stowarzyszeń i instytucji, w tym instytucji oświatowych i szkolnych.

Stosunkowo obszernie został potraktowany problem podstaw prawnych szkolnictwa polskiego na Białorusi. Jest to bowiem kwestia szczególnie ważna. Bez nich bowiem nigdy by ono nie powstało. Wspomniane zostały najważniejsze uregulowania prawne, międzynarodowe i wewnętrzne, akty bilateralne — umowy międzypaństwowe, deklaracje składane przez rządy RP i RB oraz porozumienia międzyresortowe zawarte pomiędzy obu państwami. Prawodawstwo wewnętrzne RB stworzyło ramy i podstawy prawne szkolnictwa mniejszościowego na Białorusi, w tym szkolnictwa polskiego. Zagadnienia te omówiono w rozdz. VI.

Oświata i szkolnictwo polskie na Białorusi istnieje w dwóch różnych i mających różne znaczenie społeczne formach. Jedną z nich działa w białoruskim systemie oświatowym i podlega

jego regulacjom prawnym. Druga działa poza nim. W tym ostatnim wypadku cieszy się w zasadzie autonomią. Rozdziały VII i VIII zostały poświęcone oświacie i szkolnictwu polskiemu w białoruskim systemie oświatowym i poza nim.

Na Białorusi istnieją dwie szkoły polskie, w Grodnie (utworzona w 1996 r.) i Wołkowysku (utworzona w 1999 r.). Funkcjonują one w ramach białoruskiego systemu oświaty, tzn. podlegają jego regulacjom prawnym, finansowane są zgodnie z istniejącym dla szkół ogólnokształcących ustawodawstwem Republiki Białoruś, korzystają z planów i programów nauczania opracowanych przez Ministerstwo Edukacji Republiki Białoruś, realizują proces nauczania z wykorzystaniem podręczników opracowanych i zatwierdzonych przez Ministerstwo Edukacji RB, a także podręczników z Polski, po obowiązkowej ekspertyzie i uzyskaniu zgody Ministerstwa Edukacji RB w przypadku braku odpowiedniego podręcznika w języku ojczystym. W ramach białoruskiego systemu oświatowego nauka języka polskiego prowadzona jest także w następujących instytucjach i formach:

- w szkołach i klasach z polskim językiem wykładowym,
- w klasach, w których język polski jest wykładany jako przedmiot,
- w szkołach, w których język polski jest nauczany w ramach dodatkowych grup fakultatywnych i kółek zainteresowań,
- w polskich grupach i ogniskach w przedszkolach.

Natomiast różnego rodzaju punkty nauczania języka polskiego, w tym tzw. szkoły niedzielne (zwane również szkołami społecznymi) różnych szczebli, kursy przygotowawcze z języka polskiego, uniwersytety ludowe itp. funkcjonują poza białoruskim systemem oświatowym. Szkoły tego typu cieszą się względną autonomią. Nie są rejestrowane i nie podlegają nadzorowi państwowemu, a także nie są przez nie finansowane. Świadectwa państwowe ukończenia tego typu szkół nie są wydawane. Pod opieką Związku Polaków na Białorusi szkoły niedzielne (społeczne) funkcjonują w największych skupiskach Polaków na Białorusi. Prowadzona jest w nich dla grup w różnym wieku nauka języka, kultury i tradycji ojczystej. Ponadto w Grodnie Związek Polaków na Białorusi prowadzi Polską Szkołę Społeczną, a Polska Macierz Szkolna — Liceum Społeczne. Polskie Towarzystwo Naukowe organizuje w Mińsku Dwuletnie Republikańskie Kursy Przygotowawcze z języka polskiego dla młodzieży ubiegającej się o przyjęcie na studia w Polsce. Obraz inicjatyw mających na celu rozwój oświaty polskiej na Białorusi dopełniają tzw. Polskie Uniwersytety Ludowe powołane do życia w Brześciu, Mińsku i Baranowiczach.

Odrodzenie polskiego szkolnictwa zainicjowane zostało w największym skupisku Polaków — Grodzieńszczyźnie, co jest zrozumiałe. Pierwszymi szkołami, które rozpoczęły nauczanie języka polskiego w roku szkolnym 1988-1989, były placówki w Sopoćkiniach, Soniczach i Łosośnie. Liczba uczących się języka ojczystego wynosiła ówczesnie 1000 osób. W roku szkolnym 1997-1998 liczba uczących się języka ojczystego wzrosła już do 19 351 osób i była prowadzona w 325 szkołach. Obecnie, według informacji podawanych przez Związek Polaków na Białorusi i Polską Macierz Szkolną w tym kraju, liczba osób uczących się języka polskiego na terenie Białorusi wynosi około 22 tys. W latach 1991-2000 objętych była nim około 120 tys. osób. Jest to bardzo ważne osiągnięcie działaczy polskich, które należało w mojej opinii ukazać także w ujęciu statystycznym.

Ostatnie dwa rozdziały zawierają informacje i dane dotyczące nauczania języka polskiego na wyższych uczelniach białoruskich oraz roli, jaką w rozwoju oświaty i szkolnictwa polskiego na Białorusi odegrała w ostatnim dziesięcioleciu współpraca z Macierzą i Polonią. Poświęcony tej kwestii ostatni rozdział pracy zawiera, po raz pierwszy ustaloną przez Autorkę, listę instytucji polskich, państwowych i społecznych, krajowych i zagranicznych, współpracujących w różnym zakresie i na różnych polach ze Związkiem Polaków na Białorusi w rozwijaniu tam oświaty

polskiej. Formy tej współpracy, niezwykle ważnej decydującej, gdy chodzi o szkolnictwo polskie na Białorusi w ścisłym znaczeniu tego słowa, ilustruje kilka tabel.

Proces odrodzenia oświaty i szkolnictwa polskiego od początku napotykał na ogromne trudności. Brakowało wykwalifikowanej kadry pedagogicznej, programów nauczania, podręczników, pomocy dydaktycznych, odpowiednich lokali. Porusza się tę kwestię w rozdz. IX. Stopniowe przezwyciężanie tych trudności stało się możliwe dzięki różnym formom pomocy z Polski w postaci: szkoleń, zasilania personalnego, budowy szkół, zaopatrywania w podręczniki itd.

Niezwykle ważne dla rozwoju oświaty i szkół polskich na Białorusi jest zagadnienie współpracy z Macierzą i Polonią na Zachodzie. W ciągu ubiegłych dziesięciu lat najważniejszą rolę odegrały tu działania polskiego Ministerstwa Edukacji Narodowej, Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli w Warszawie, Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, Polonijnego Centrum Nauczycielskiego w Lublinie. Wśród organizacji polonijnych na szczególne wyróżnienie zasługują działania Komitetu Pomocy Polakom na Wschodzie Kongresu Polonii Amerykańskiej Wydziału Południowa Kalifornia w Los Angeles w Stanach Zjednoczonych. Tej kwestii poświęcony jest ostatni, XI rozdz.

Jeżeli chodzi o źródła wykorzystywane w pracy, to najważniejsza była dokumentacja zgromadzona przez Wydział Oświaty Związku Polaków na Białorusi z lat 1991-2001, zachowana w archiwum Związku w Grodnie oraz materiały z archiwum Polskiej Macierzy Szkolnej w Grodnie z lat 1998-2001.

Źródła niezwykle ważne stanowiły: niepublikowana (lecz nie objęta klauzulą tajności) dokumentacja z Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej z lat 1990-2001, z Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli w Warszawie z lat 1991-2001, zbiory Polonijnego Centrum Nauczycielskiego w Lublinie z lat 1992-1993 i 2001-2002 oraz teksty porozumień zawartych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej z Ministerstwem Edukacji Republiki Białoruś w latach 1991-1999. Pochodzą one z archiwum Ministerstwa Edukacji Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie (Departament Integracji i Współpracy Międzynarodowej — Wydział ds. Oświaty Polonijnej).

Wykorzystane zostały również archiwa z instytucji, które w ciągu całego okresu prowadziły akcję pomocy oświacie i szkolnictwu polskiemu na Białorusi. Były nimi: Fundacja Pomocy Szkołom Polskim na Wschodzie im. Tadeusza Goniewicza w Lublinie, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska” w Warszawie, Fundacja „Oświata Polska za Granicą” w Warszawie, Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, Oddział w Krakowie.

Wykorzystane zostały także niepublikowane roczne sprawozdania i raporty z działalności Komitetu Pomocy Polakom na Wschodzie Kongresu Polonii Amerykańskiej, Wydziału Południowa Kalifornia w Los Angeles w Stanach Zjednoczonych z lat 1989-2001, który wydatnie wspierał rozwój oświaty polskiej na Białorusi.

Ważnym źródłem były artykuły zaczerpnięte z 77 różnych czasopism krajowych i zagranicznych z lat 1989-2002. Na pierwszym miejscu należy wyróżnić tu tygodnik „Głos z Niemna” wydawany w Grodnie przez Związek Polaków na Białorusi, „Magazyn Polski” (Grodno), dwumiesięcznik „Ziemia Lidzka” (Lida), „Słowo Ojczyście” wydawane przez Polską Macierz Szkolną (Grodno) oraz „Polskie Słowo z Baranowicz”. Wśród czasopism polskich dla niniejszej pracy szczególnie cenny był „Biuletyn Stowarzyszenia «Wspólnota Polska»” (Warszawa), a także „Rota” (Lublin).

Uzupełnieniem wymienionych źródeł jest 10 wywiadów przeprowadzonych w Grodnie w latach 1999-2000 z działaczami Polskiej Macierzy Szkolnej na Białorusi zaangażowanymi w pracę nad rozwojem polskiej oświaty i szkolnictwa, z nauczycielami, zarówno miejscowymi,

jak i skierowanymi przez polskie Ministerstwo Edukacji Narodowej do pracy na Białorusi, a także z Konsulem Generalnym RP w Grodnie, Sylwestrem Szostakiem.

Na potrzeby rozprawy doktorskiej opracowany został również kwestionariusz, dotyczący szkolnictwa dla ludności polskiej na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej zajętych przez ZSRS w latach 1939-1941, tajnego nauczania w okresie okupacji niemieckiej w latach 1941-1944 oraz szkolnictwa polskojęzycznego istniejącego na Białorusi w latach 1944-1948. Odpowiedzi na jego pytania nadesłały 22 osoby. Ponadto uzupełnieniem tych źródeł było 20 relacji, niepublikowane wspomnienia oraz dokumenty z archiwów rodzinnych, a także materiały z Archiwum Zgromadzenia Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Szymanowie k. Warszawy.

Pewnego wyjaśnienia wymaga *Aneks* do pracy. Jest on bardzo obszerny, gdyż liczy aż 221 s. Wydaje się, że jest właściwym uzupełnieniem pracy. Zawiera tabele i wykresy ilustrujące rozmieszczenie geograficzne i liczebność punktów nauczania polskiego na Białorusi w różnych okresach, a także różnorodną dokumentację w postaci oficjalnych tekstów i rozporządzeń władz białoruskich i polskich dotyczących oświaty polskiej i stanowiących jej podstawę prawną. Jest w nim dokumentacja ikonograficzna i inna, często o unikatowym charakterze, ilustrująca losy nauczania polskiego w różnych okresach historycznych, poczynając od okupacji sowieckiej, po 17 września 1939 r., do czasów ostatnich.

Na zakończenie należy wspomnieć, o nowym, niejako równoległym do rozwoju oświaty polskiej zjawisku, jakim są różne formy studium języka polskiego na kilku wyższych uczelniach białoruskich. Od 1989 r. działa Katedra Języków Słowiańskich w Państwowym Uniwersytecie im. Janki Kupały w Grodnie, a w jej ramach sekcja filologii polskiej. Studiowało w niej dotychczas kilkuset studentów. Liczba jej absolwentów sięga ok. 100 osób. Inne formy nauczania języka polskiego istnieją na wyższych uczelniach Mińsku, Brześciu i Witebsku. Mają one swoisty charakter, gdyż o ich powstaniu zadecydowały względy komercyjne i praktyczne — współpraca z Polską. Tej kwestii poświęcony jest rozdz. X.

Niniejsza praca mieści się w ramach coraz częściej podejmowanej problematyki oświaty dla mniejszości etnicznych i narodowych w Europie. W związku z procesami demokratyzacji i transformacji ustrojowych, szczególnie w krajach Europy Środkowo-wschodniej, budzi ona coraz większe zainteresowanie. Zaistniały bowiem warunki do jej rozwoju lub w ogóle powstania. Odrodzenie się po 40 latach nieistnienia — na skutek presji asymilacyjnej — oświaty i szkolnictwa polskiego na Białorusi jest niezwykle fenomenem o charakterze narodowym, psychologicznym i kulturowym. Był to zasadniczy powód podjęcia tego tematu.